
МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'373.7

DOI 10.31654/2520-6966-2021-19F-104-107-116

Пасік Н. М.

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Асоціативно-образна природа українських фразеологізмів із компонентами сніг і дощ

Статтю присвячено аналізу українських фразеологізмів із компонентами сніг і дощ у семантичному, ономазіологічному та лінгвокультурному аспектах. З'ясовано, що в семантичному плані ці звороти вживаються для характеристики психоемоційних відчуттів і морально-етичних рис людини, її фізичного вигляду, для образного позначення станів раптовості, часових, кількісних вимірів, найважливіших понять для опису картини світу. В ономазіологічному аспекті концептуальним засобом оцінно-образної репрезентації одних явищ крізь призму інших є асоціативний механізм, ціннісне осмислення цих видів опадів та лінгвокультурні конотації. Багата асоціативно-образна природа компонентів сніг і дощ уможливорює різні механізми фразеотворення: метафоризацію, метонімізацію, порівняння, парадокс. Ці звороти здатні відображати специфіку національного світосприйняття, об'єктивувати зв'язок між мовою, культурою і свідомістю.

Ключові слова: фразеологізм, сніг, дощ, механізм фразеологізації, фразеологічний компонент, асоціація, антропоцентризм, ціннісне осмислення.

До важливих проблем сучасної фразеології належить структурно-семантичне моделювання стійких зворотів, відображення в них вербального образу світу, сформованого у свідомості українців. Характер і продуктивність структурно-семантичних моделей фразеологізмів суттєво залежить від їхнього компонентного складу. Зокрема, у поле зору українських дослідників неодноразово потрапляли звороти із соматичними, анімалістичними, фітонімічними, антропонімічними, топонімічними, гідронімічними, етніонімічними, глутонімічними, колористичними, темпоральними та іншими компонентами, здатні відображати

специфіку національного світосприйняття, об'єктивувати зв'язок між мовою, культурою і свідомістю (В. Бойко, Л. Бойко, О. Важенина, Н. Венжинович, І. Гуменюк, О. Каракуця, І. Коломієць, А. Кравчук, О. Куцик, О. Левченко, О. Майборода, Л. Мельник, О. Мороз, М. Моторіна, О. Назаренко, Н. Пасік, П. Редін, О. Рогач, С. Сабліна, О. Селіванова, Т. Семашко, Н. Скоробагатько, Л. Скрипник, І. Тимченко, О. Тищенко, Д. Ужченко, В. Ужченко, М. Філон, Г. Філь, Н. Щербаківа та ін.). Однак поза увагою залишається група фразеологізмів із метеорологічними компонентами, зокрема назвами опадів, тому заявлена тема **актуальна**. Спорадично цей контент розглянуто в працях Н. Гаврилюк, К. Качайло, О. Левченко, Л. Савченко, В. Ужченка та ін.

Метою нашої розвідки є висвітлення семантичних, ономасіологічних і деяких лінгвокультурних особливостей українських фразеологізмів із компонентами *сніг* і *дощ*.

В українській мові лексико-семантична мікрогрупа «назви опадів» – атмосферної вологи, що випадає з ммар на земну поверхню – представлена одиницями *дощ*, *сніг*, *град*, *злива*, *крупа*, *мряка*, *роса*, *туман*, *іній*. Зупинимось на двох перших компонентах, продуктивність яких у фразеотворенні зумовлена показовістю, звичністю цих явищ для життя людей, а також національною психологією, специфікою асоціативного мислення. Номінації *сніг* і *дощ* поряд з іншими назвами науковці слушно називають символічними словами культури, адже вони відбивають прототипні уявлення, показові для мовної картини світу, «об'єктивують типові способи вербалізації значень, а саме метафоричні принципи, за якими відбувається вербалізація, та концептуальні простори, що взаємодіють у цьому процесі» [5, с. 7]. Вторинне вживання знаків мови як носіїв асоціативно-образної інформації про географічну, історичну, етнографічну, соціальну сфери життя людей можливе за рахунок реалізації їх як кодів культури [6, с. 65]. При цьому дослідники одноставно відзначають вплив екстралінгвальних чинників на фразеотворення й виразне національно-культурне маркування стійких зворотів із компонентами-кодами [8, с. 276]. Л. Савченко вважає, що експлікація культурної цінності фразеологізму можлива на основі співвіднесення його значення й коду, тобто з урахуванням екстралінгвальної ситуації, прямого значення компонентів та аналізу вторинного змісту метафоризованого утворення [6, с. 63].

Як відомо, образно-мотиваційною основою фразеологічних одиниць (далі – ФО) є факти реальної дійсності. Імпульсом для переосмислення служать уявлення про денотати, їх оцінка, закріплена

в соціальному досвіді колективу. Характер оцінних компонентів у семантичній структурі назв конкретних опадів корелює з етапами пізнавальної діяльності людини: на етапі здобуття інформації про опади формуються сенсорні оцінки; під час оброблення здобутої інформації виникають психологічні, етичні й естетичні оцінки; найвищий рівень генералізації знань про опади представлений раціоналістичними оцінками.

Сніг і дощ як природні явища добре відомі українцям, зумовлюють і характеризують природні умови їхнього життя й господарчої діяльності. Через усвідомлення зв'язку світу природи й світу людини виникло багато метафоричних і метонімічних перенесень синтаксично вільних сполучень слів, пов'язаних зі снігом і дощем, які, відтворюючись у сталому вигляді, образно позначають фізичні й фізіологічні стани людини, її почуття, найважливіші поняття для опису картини світу. Прагматика ФО як продукту народного оцінно-образного мислення виявляється в логічних, інтелектуальних умовиводах чи в констатації факту й оприявнює естетичні й морально-етичні цінності етносу [2, с. 34–35].

Так, компонент *сніг* «атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою скупчення таких кристалів» [7, т. 9, с. 423] у фразеологічній структурі реалізує різні асоціації, пов'язані з такими фоновими знаннями носіїв мови про це явище, як колір, термічні й інші тактильні характеристики, фізичні, фізіологічні й психоемоційні враження й відчуття від контакту з цією речовиною.

Звороти з компонентом *сніг* уживаються як для характеристики психоемоційних відчуттів і морально-етичних рис людини, так і для образного позначення станів раптовості, часових вимірів тощо. Найбільш показовий тип мотивації пов'язаний із використанням знаків однієї предметної сфери для позначення іншої, тобто переінтерпретація відбувається за принципом фіктивності. Зокрема, фіксуємо такі семантичні механізми переосмислення вільних синтаксичних конструкцій, що вживаються для характеристики людини:

1) перехід оцінки з фізичної сфери особи в психоемоційну. Наприклад, у ФО *снігом сипле за шкуру* «у кого-небудь з'являється неприємне відчуття холоду від страху, тривоги, хвороби тощо» [10, с. 806] в основу метафоризації покладено аналогію з відповіддю людського організму на вплив низької температури снігу. Реакції центральної нервової системи виявляються у вигляді спазму периферійних і коронарних судин, м'язів бронхів тощо. Підсиленню образності сприяє компонент *сипати* «кидати, жбурляти що-небудь

сипке або дрібне» [7, т. 9, с. 192], ужитий у безособовому значенні, та називання місця локалізації стану – *за шкуру*.

ФО **як (мов, ніби) сніг (дощ) на голову [з ясного неба]**, уживаний зі словами *звалюватися, з'являтися*, указує на вкрай несподівані турботи або на їх раптовість [10, с. 837]. Образність цьому фразеологізму забезпечує аналогія відчуттів у фізичній та психоемоційній сферах, схожість несподіваності, непередбачуваності, швидкого, миттєвого впливу ззовні;

2) аналогія фізичних властивостей снігу з фізичними властивостями людини. ФО **як сніг** зі словами *сивий, побіліти* виражає високий ступінь вияву ознаки або стану – «дуже, надзвичайно» [10, с. 837]. Стереотипи мислення людини фіксують уявлення про колір снігу як мірило білизни. Порівняння здійснюється на основі візуальної схожості забарвлення шкіри або волосся й кольору снігу;

3) зіставлення поведінки особи в побутовій ситуації та її морально-етичної характеристики. Наприклад, зворот **снігу зимою (посеред зими, взимку) не дістанеш** у кого має значення «хто-небудь надзвичайно скупий» [10, с. 249] та актуалізує фонові знання мовців щодо типової сезонної ситуації – великої кількості снігу взимку, якого не шкода. Характеристика людини здійснюється через моделювання її поведінки в конкретній побутовій ситуації. Компонент *сніг* асоціюється із зовсім не цінною річчю;

4) порівняння явищ для моделювання заперечних ситуацій у формі парадоксу, тобто твердження, яке, на перший погляд, нібито містить у собі внутрішню, логічну суперечність, розходиться із загальноприйнятими уявленнями про щось [9, с. 458]. Внутрішня форма фразеологізму, побудованого за принципом парадоксу, імпліцитно заперечує зміст опорного слова, яке образно конкретизується. Негативні конотації та іронічний зміст конструкції є результатом несумісності підстави для порівняння й об'єкта порівняння. Скажімо, адвербіальний фразеологізм **як торішній (позаторішній) сніг** [10, с. 837] в українській мові вживають для вираження повного, категоричного заперечення змісту опорних слів *потрібно, потрібен, впливати*. Унаслідок такого алогічного порівняння виникає ефект непередбачуваності, несподіваності, «обманутого очікування». Очевидно, що образ, покладений в основу порівняння, пов'язаний з уявленням про цінність опадів, які вже стали не актуальними через їхню давність.

Аналогічні оцінні асоціації з образом позаторішнього снігу створюють невідповідність і між компонентами ФО **як позаторішній сніг на літню погоду** [10, с. 837], що також має заперечне значення. Протиріччя між значенням слова *вплинути* й змістом оцінного зво-

роту, алогічна внутрішня форма змодельованої ситуації створює високий ступінь образності, експресії та іронічно маркує фразеологізм.

На продуктивності й природності вживання стійких зворотів мови для вираження заперечного змісту наголошує М. Баган, зауважуючи, що в них «заперечення пов'язане з комунікативним впливом, спрямованим на відхилення певної думки чи припущення» [1, с. 69]. Дослідниця підкреслює, що негативна оцінка, виражена подібними ФО, дає змогу виразити й посилити необхідний комунікативний вплив.

За універсальною моделлю псевдомотивації, парадоксу побудовано ще кілька іронічних фразеологізмів із компонентом *сніг*, які вказують на міру й ступінь вияву стану або дії, уживаються для повного їх внутрішньомисленнєвого заперечення, напр.: **як з торішнього снігу**, зі словом *буде* «зовсім не буде» [10, с. 837]; **як торішнього снігу**, зі словом *боятися* «зовсім не боятися» [10, с. 837]. Заперечення ефективності чогось, користі, потрібності за допомогою синтагматичного парадоксу демонструє національну специфіку бачення й вербалізації навколишньої дійсності. Створені фразеологічними парадоксами оцінки дуже образні, емоційні, яскраві й комунікативно дієві [1, с. 75];

5) образна вказівка на характерне явище-маркер для моделювання часових вимірів. Виявлено три ФО з компонентом *сніг*, конкретизованим прикметником, який допомагає виразити часові орієнтири якихось дій і станів. Так, у внутрішній формі стійкого звороту **до білого снігу** «дуже довго, тривалий час» [10, с. 837] метонімічно, через показову ознаку зими названо віддалену часову межу. Із темпоральними маркерами пов'язані звороти **до [першого] снігу** «до початку зими» [10, с. 837] та **до глибокого снігу** «до справжньої зими; до морозів» [10, с. 837]. Уважаємо, що між поняттями «перший сніг» і «початок зими», «глибокий сніг» і «справжня зима» у свідомості українця відбивається стійкий логічний причиново-наслідковий зв'язок. На основі такої образної дотичності, часової суміжності й сформувалися ці фразеологізми. Джерелом латентної інформації, актуалізованої у внутрішній формі розглянутих ФО, є світосприйняття, спостереження й досвід українського етносу.

Механізми фразеотворення розглянутих одиниць спрямовані не стільки на те, щоб передати адресатові узагальнений характер образів, як на те, щоб підсилити, виразити ці образи, зробити їх більш впливовими, живими, яскравими, висловити оцінку ситуації. На думку В. Ужченка, суб'єктивна характеристика у фразеологічних метафорах якраз і виявляється в різних видах вражень, передусім зорових і ціннісних [8, с. 168]. Антропоцентричний та етноцентрич-

ний вектори спрямовують ФО з компонентом *сніг* на позначення світу людини та інтерпретацію нею фрагментів дійсності під кутом зору національного світогляду й культури.

Дещо менш продуктивний у фразеотворенні компонент *дощ* «атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води» [7, т. 2, с. 402]. Слово *дощ* може бути складником ФО, а може саме характеризуватися за допомогою фразеологізму, як-от ФО *як (мов, ніби) із відра (цебра)*, що вживається зі словами *лити, іти* тощо й характеризує великий, заливний дощ – «дуже сильно, потоками» [10, с. 125]. Гіперболізована характеристика інтенсивності дощу подана під аксіологічним кутом зору й засвідчує антропоцентричний підхід в оцінці явищ дійсності, гармонійність відчуття єдності людини зі світом природи. Порівняння наштовхує на асоціацію між дощовою хмарою та якоюсь посудиною (відром, цебром), схожими за способом зливання води. Ця спільна риса визначає у свідомості українців стереотип рясного дощу, який плететься суцільною масою.

У мові відомі стійкі звороти *курячий (свинячий) дощ* [7, т. 2, с. 402] та *сліпий дощ* [7, т. 9, с. 361] для образної номінації краплистого короткочасного дощу в сонячний день. Імовірно, в основу ФО з відзоонічним компонентом покладено спостереження за поведінкою тварин під час названого виду опадів або після них: дощ невеликий і нетривалий, тому кури й свині не зважають на нього, не ховаються в прихисток. Дослідник знаків української етнокультури В. Жайворонок мотивує назву *свинячий дощ* тим, що «мокрі від дощу під сонцем свині від особливого свербежу починають бігати з вереском» [3, с. 199]. Персоніфікована номінація *сліпий дощ*, радше за все, мотивована раціоналістичною оцінкою «сліпий, тому що не бачить сонця, яке світить».

Концептуальним засобом оцінно-образної репрезентації одних явищ крізь призму інших, як уже було згадано, є асоціативний механізм. В основу асоціацій – мотиваторів фразеологічного значення – покладені знання про показові ознаки дощу, їх ціннісне осмислення, а іноді й символічний, ритуальний зміст. Як слушно зауважує Ж. Краснобаєва-Чорна, «оцінний підхід до об'єкта накладається на пізнання його реальних властивостей, зв'язків і функцій» [4, с. 455–456]. Людський досвід закріпив у фразеології як ціннісні тільки окремі логічні зв'язки, які в процесі мовної практики виявилися найбільш стійкими. За нашими спостереженнями, важливими для фразеологізації компонента *дощ* стали такі асоціації:

1) уявлення про інтенсивність водного потоку під час дощу й фізичні відчуття від цього, напр.: *з дощу та під ринву*, що має зна-

чення «від однієї небезпеки до іншої, з однієї біди в іншу, ще гіршу» [10, с. 268]. Метафоричне зіставлення психоемоційної ситуації з фізичним перебуванням людини спочатку під меншим струменем води, а потім під більшим, адже ринва – це труба чи жолоб для стікання води [7, т. 8, с. 535], визначає тонкощі сенсорного пізнання, своєрідність ціннісного раціоналістичного осмислення, образного бачення ситуації.

Негативнооцінні асоціації, пов'язані з фізичним відчуттям від потрапляння під дощ, намоканням, експлікує фразеологічне побажання **щоб тебе дощ намочив**, яке вживають переважно з гумористичним відтінком для висловлення невдоволення або ж захоплення, здивування кимось [10, с. 268];

2) досвід щодо стану докільця під час дощу, зокрема знання про велику кількість багнюки, бруду й, відповідно, неохайний вигляд об'єктів, які потрапили під негоду, покладено в основу образу іронічного фразеологізму-парадоксу **як свиня в дощ**, який уживається зі словом *челурний* для вираження повного заперечення його змісту, для характеристики нечупари [10, с. 268]. Спеціально організована очевидна логічна невідповідність основи порівняння й реального стану речей у компараторі є джерелом експресивно-образного потенціалу ФО;

3) вироблені практикою знання про дощ як опади у вигляді краплин води, що мають життєдайну силу, є носієм родючості, корелюють із ритуальним кодом – міфологічними уявленнями про дощ як джерело життя [3, с. 198; 6, с. 319]. На основі цих конотацій, а також знань про те, що після дощу гриби ростуть інтенсивно, розгорнуто стійкий зворот **як (мов, ніби) гриби [після дощу]** зі словами *рости, виростати, виникати* «швидко й у великій кількості» [10, с. 197]. Суттєвою для фразеологізації стала ціннісна характеристика явища, яка підкреслює вплив опадів на життєві цикли рослинного світу;

4) знання про параметричні, квантитативні характеристики дощу, що уможливило розвиток лексико-семантичного варіанта «велика кількість того, що падає, сиплеться» [7, т. 2, с. 402]. Ці асоціативно-дериваційні зв'язки стали підґрунтям для виникнення фразеологізму **золотий дощ** «великі несподівані прибутки, несподіване багатство, яке лине до рук людини» [10, с. 268]. Важливим для фразеотворення є ад'єктивний образний компонент, який експлікує вказівку на цінність, важливість, прибутковість.

Отже, багата асоціативно-образна природа компонентів *сніг* і *дощ* уможлиблює різні механізми фразеотворення: метафоризацію, метонімізацію, порівняння, парадокс. Такі ФО наочно відтворюють

національний образ світу та особливості світосприйняття українців. Продуктивне використання цих компонентів у структурі зворотів для вторинної образної номінації, зокрема для характеристики морально-етичних рис людини, її оцінної сфери, психоемоційних відчуттів, засвідчує важливість названих природних явищ у пізнанні навколишньої дійсності етносом. Перспективним вважаємо дослідження мікропарадигми українських ФО, у компонентній структурі яких функціонують інші назви опадав.

Література

1. Баган М. П. Специфіка фразеологічної реалізації заперечення в українській мові. *Мовознавство*. 2010. № 1. С. 68–75.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
3. Жайворонок Віталій. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Краснобаєва-Чорна Жанна. Кваліфікація цінності у лінгвістиці. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2019. Вип. X/1. С. 453–462. URL: http://uwm.edu.pl/cbew/2019_10_1/33_KRASNOBAYEVA-CHORNA-Z.pdf (дата звернення: 11.10.2021).
5. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 230 с.
6. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
7. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.
9. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
10. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 1999. 980 с.

References

1. Bahan, M. P. (2010) Spetsyfika frazeolohichnoi realizatsii zaperechennia v ukrainiskii movi [Specifics of phraseological realization of negation in the Ukrainian language]. *Movoznavstvo*, no. 1, pp. 68–75.
2. Zhaivoronok, V. V. (2007) *Ukrainska etnolinhvistyka: Narysy* [Ukrainian ethnolinguistics: Essays]. Kyiv: Dovira. [in Ukrainian]
3. Zhaivoronok, Vitalii (2006) *Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk* [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference book]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
4. Krasnobaieva-Chorna, Zhanna (2019) Kvalifikatsiia tsinnosti u linhvistytsi. [Qualification of value in linguistics]. *Przegląd Wschodnioeuropejski* [East European Review] (electronic journal), vol. X/1, pp. 453–462. Retrieved from:

http://uwm.edu.pl/cbew/2019_10_1/33_KRASNOBAYEVA-CHORNA-Z.pdf
(accessed 11 October 2021).

5. Levchenko, O. P. (2005) *Frazeolohichna symvolika: linhvokulturolohichnyi aspekt* [Phraseological symbolism: linguistic and cultural aspect]. Lviv: LRIDU NADU [in Ukrainian].

6. Savchenko, L. V. (2013) *Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichnyi ta etnolinhvistychnyi aspekty* [The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects]. Simferopol: Dolia. [in Ukrainian].

7. Bilodid, I. K. (ed.) (1970–1980) *Slovnnyk ukrainskoi movy: u 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

8. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko D. V. (2007) *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy* [Phraseology of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].

9. Rusanivskyi, V. M. (ed.) (2000) *Ukrainska mova: entsyklopediia* [Ukrainian language: encyclopedia]. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

10. Bilonozhenko, V. M. (ed.) (1999) *Frazeolohichnyi slovnnyk ukrainskoi movy* [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pasik N. M.

Associate Professor of the of the Department of Ukrainian Language Nizhyn Mykola Gogol State University

Associative and Figurative Nature of Ukrainian Phraseological Units with Components *Snow and Rain*

The article is devoted to the analysis of Ukrainian phraseological units with components snow and rain in semantic, onomasiological, linguistic and cultural aspects. These phrases are able to reflect the specifics of the national worldview, to objectify the connection between language, culture and consciousness. It has been found out that in the semantic aspect, phraseological units with components snow and rain are used to characterize psycho-emotional feelings and moral and ethical features of a person, their physical appearance, to figuratively indicate states of suddenness, time, quantitative dimensions, the most important concepts to describe the picture of the world. It has been revealed that onomasiologically the associative mechanism is the conceptual means of evaluative and figurative representation of some phenomena through the prism of others. Associations as motivators of phraseological meaning are based on knowledge about the indicative signs of snow and rain, their value comprehension, and sometimes the symbolic, ritual content. The evaluative approach to precipitation overlaps with the cognition of their real properties, connections and functions. Human experience has established in phraseology only certain logical connections as valuable, which in the process of language

practice proved to be the most stable. The rich associative and figurative nature of the components snow and rain enables various mechanisms of phrase formation: metaphorization, metonymization, comparison, paradox. The pragmatics of stable phrases as the product of folk evaluative and figurative thinking is manifested in logical, intellectual inferences or in the statement of a fact and reveals the aesthetic, moral and ethical values of the ethnos. It has been concluded that the phraseological units with the components snow and rain visually reproduce the national image of the world and the peculiarities of the worldview of Ukrainians. The productive use of these components in the structure of phrases for the secondary figurative nomination, in particular for the characterization of moral and ethical features of a person, their evaluative sphere, psycho-emotional feelings, testifies to the importance of these natural phenomena in cognition of the surrounding reality by the ethnos.

Key words: *phraseological unit, snow, rain, mechanism of phraseologization, phraseological component, association, anthropocentrism, value comprehension.*